

ԳԻՄՆԱԶԻՍՏԻ ՕՐԱՏԵՏՐԻՑ *)

(Նուէր իր հայ ընկերներին)

Յունուարի 25-ին.

Մամուլի մէջ մեծ աղմուկ հանեց Անդրէեի «Въ туманѣ» գրուածքը, որը վերցրուած է գիմնազիստի կեանքից: Գիմնազիստի ներքին կեանքը, նրա մտաւոր-բարոյական ֆիզիօնոմիան այնքան մոռացուած մի բան է, որ չի կարելի չ'ուրախանալ, որ վերջապէս գիմնազիստը գրականութեան մէջ հետաքրքրութեան առարկայ է դառնում:

Անդրէեի պատմուածքում շօշափւում է գիմնազիստի աւելի բարոյական, քան մտաւոր աշխարհը...

Մի մառախլապատ օր է. գիմնազիստ Պաւլուշան տանջւում է իր սենեակում: Նրա սրտում, ներսում նոյն մառախուղն է, նոյն անորոշութիւնն է, որ տեսնում է պատուհանից՝ դրսում... 18 տարեկան է նա, բայց արդէն ձանձրացել է կեանքից. այն սարսափելի հիւանդութիւնը, որ նա ստացել է և նրանով վարակուելու

*) Յեւ «Մուրճ» № 8:

և տանջուեալու գիտակցութիւնը նրան մի րոպէ անգամ հանգիստ չեն տալիս, մի րոպէ անգամ մոռացնել չեն տալիս նրա սոսկալի գաղտնիքը... Տէր Աստուած, այսքան շուտ. դեռ մի երկու տարի առաջ նա մի անմեղ, վառվռուն տղայ էր. որպիսի ազնիւ, մաքուր, իդէալական սիրով սիրում էր նա այն գիմնազիստակային, որի կուսութեանը նոյնիսկ նա այժմ չի ուզում հաւատալ...

Իսկ այս երկու վերջի տարիների ընթացքում նա կորցրեց իր անմեղութիւնը, իր կուսութիւնը, զուարթութիւնը, թարմութիւնը, աշխոյժը. երկու տարուայանբարոյական կեանքը դրեց վերջիվերջոյ իր անջնջելի կնիքը խեղճի վրայ... և նա այժմ չը գիտէ՝ ինչպէս ազատուել այդ ախտի ճանկերից...

Ո՞ւր են առաջուայ վառ յոյսերը ապագայի վերաբերմամբ. ո՞ւր է անհոգ, երջանիկ կեանքի հեռանկարը, որ նա երազում էր առաջ... Նա այն ժամանակ այնքան հաւատում էր կեանքին և չէր էլ կասկածում, որ ընդամենը մի երկու տարուց յետոյ իր բոլոր ազնիւ ձգտումները, գաղափարները մի ցնորք, մի երազ պիտի համարէ... Ախ, ինչու նա այժմ առաջուայ նման իր սիրած գիմնազիստակայի մէջ չի տեսնում հրեշտակին, ինչու սիրելին այնքան անիծեալ կասկածներ է զարթեցնում նրա սրտում... չէ՞ որ նա չէ փոխուել, չէ՞ որ նա նոյն ուրախ, նոյն անմեղ աղջիկն է...

Ինչու կորցրել է նա իր հաւատը դէպի մարդիկ, դէպի իր ներքին ոյժերը...

Ինչու երիտասարդը չ'ունի մէկը, որին նա կարողանար հաղորդել իր սրտի գաղտնիքը, ուրից նա ոյժ ստանար իր դժբաղդութիւնը տանելու... Որքան պէտք է նրան հասկացող, սիրող մի մարդ... ճիշդն է, մենակ է և որք իր հիւանդութեամբ... Նա այժմ իրան կրկնակի դժբաղդ էր զգում, որովհետեւ դժբաղդութիւն ունէր իր դժբաղդութիւնը և՛ տանելու, և՛ ուրիշների թշնամական հայեացքից ծածուկ պահելու...

Հայրը, որը կարող էր մեղմացնել իր որդու

Թշուառութիւնը և ազատել նրան, իր սովորական սառնասրտութեամբ, իր սովորական ինքնաբաւականութեամբ և հեգնական վերաբերմունքով դէպի իր որդին, աւելի ևս շտապեցնում է վերջինիս հեռանալը տանից և մի ելք գտնելը...

Եւ նա գնում է... ուր... ինքն էլ չը գիտէ. զգում է միմիայն, որ մի ներքին ոյժ քաշում-տանում է նրան դուրս, հեռու... և նա գնում է...

Անառակ կիներ էլի հանգիստ չի տալիս խեղճին... այստեղ, փողոցում նա է միակ մարդը, որ ուշադրութիւն է դարձնում նրա վրայ, հետաքրքրւում նրանով. նա է միակ մարդը, որ պատրաստ է առաջնորդելու նրան... և Պաւլուշան, առանց իրան հաշիւ տալու, առանց դետակցելու՝ թէ ուր և ինչի համար է գնում, քայլում է բնադդօրէն այդ կնոջ յետևից... Կնոջ վիրաւորական խօսքերը, նրա կոպիտ վերաբերմունքը դէպի Պաւլուշան հանում են երիտասարդին անտարբերութիւնից, ապատիայից և այնքան դրդուում զգուանքի, ատելութեան, արհամարհանքի զգացմունքը դէպի այդ կեղտոտ արարածը և լցնում նրա սիրտը վրէժխնդրութեան ծարաւով, որ Պաւլուշան անասելի տանջանքների և մահուան է ենթարկում այդ կնոջը և յետոյ ինքը իրան սպանում...

Միթէ պատանի-երիտասարդի մենակութեան, որբութեան զոհերի թիւը այսքան շատ է, Տէր Աստուած։ Արդեօք մարդկային էութեան, անհատականութեան զգացմունքի մէջ որոնել մեր այս դժբաղդութեան պատճառը, ցաւի արմատները, թէ այժմեան սոցիալական պայմաններում կամ երկուսի մէջն էլ հաւասարապէս ..

Պատանի-երիտասարդը զգում է ընկերոջ, իրան հասկացող և մտերիմ, սիրող սրտի կարօտ և կարիք. նա մենակ է... մենակութիւնը խեղդում է նրան... Կնոջ մէջ է նա ստիպուած լինում գտնել իր փրկութիւնը... նրանից է նա ոյժ և կեանք հայցում...

Սոցիալական պայմանները հեշտացնում են այդ և գցում խեղճին անառակ կնոջ գիրկը... մաքուր, աղնիւ զգացմունքը դէպի կինը խորտակւում է և նրա տեղ բռնում անասնական կիրքը, անասնական վերաբերմունքը դէպի կինը... Այդ հողի վրայ կնոջ հետ ունեցած յարաբերութիւնները, իհարկէ, չեն կարող ոչնչացնել մենակութեան զգացմունքը, սիրող սրտի կարօտը յագեցրած չէ, և պատանի-երիտասարդը շարունակում է զգալ իրան աւելի մենակ, աւելի որբ... Նրա ներքին ոյժը կամացկամաց սպառւում է... մի անակնկալ դժբաղդութիւն, և հոգեկան հստակարակշռութիւնը արդէն խանգարուած է... Դրսից չը կայ ոչինչ օգնութիւն, դրսում կայ մի ցուրտ, կայ սառը անտարբերութիւն... Եւ պատանի-երիտասարդը յուսահատութեան մէջ դիմում է ինքնասպանութեան ծայրայեղ միջոցին...

Սակայն կայ մի ուրիշ ելք էլ. դա վերջնական, անյատակ անկումն է...

Ով կամաց-կամաց կորցնում է իր բարոյական այլանդակութիւնը հասկանալու և զգալու ընդունակութիւնը, ով կորցնում է իր անկման ամբողջ գիտակցութիւնը,—նա, իհարկէ, ինքնասպանութեան չի դիմում, այլ շարունակում է ապրել մինչև իր կեանքի վերջը այնպէս, ինչպէս ապրել են և ապրում են նրա պէս հազարաւորները, այնպէս, ինչպէս դուցէ՛ գեռ երկար պիտի ապրեն շատ շատերը...

Այժմ աշակերտական հասարակական կարծիքը զեկափարում են վերջինները, որոնք դատապարտում են հէնց նրանց, ով իրան հեռու է պահում անառակ կեանք վարելուց...

Կին, կին, լսում ես ամեն տեղ, ամեն կողմ, ամեն մի վայրկեան... Կինն է գիմնադիստի ձգտումների և ցանկութիւնների սկիզբը և վերջը, ալֆան և օմեգան... Սակայն ինչ է ներշնչում կինը գիմնադիստին... Միմիայն անասնական կիրք... Կինը զուարճութեան, իքնընամոռացման մի գեղեցիկ միջոց է... Նա է կեանքի

նպատակը... Նրանից է նա ուզում առնել այն, ինչ
չէ տալիս ոչ ընտանիքը, ոչ դպրոցը, ոչ շրջանը...

Եւ գիմնազիայի ճնշող մթնոլորտից և կապանքնե-
րից ազատուելու օրը այն չափով է թանկ և ցանկալի
գիմնազիստի համար, որքան նա հնարաւորութիւն կը
տայ նրան աւելի ազատ և համարձակ կերպով որսալ
այդ կնոջ...

Այսպիսի պայմաններում ասել, թէ Անդրէեւի գը-
րուածքը ֆնասակար մի գործ է, և այդ կարծիքը
ահագին բանակուի, վիճաբանութիւնների առարկայ
դարձնել, նշանակում է բոլորովին կամ շատ մակերևոյ-
թօրէն գիտենալ, ճանաչել ժամանակակից գիմնազիս-
տին...

Մեզ ոչ թէ պէտք է արգելել այդ պատմութեան ըն-
թերցանութիւնը, այլ ցանկալ և ամեն կերպ աշխատել շա-
տացնել այդպիսի գրուածքների թիւը, որոնց մէջ
համարձակ կերպով մերկացրուած է գիմնազիստի ներքին
կեանքը, ներկայացրուած նրա հոգեբանութիւնը, դուրս
բերուած նրա մտաւոր-բարոյական ֆիզիօնոմիան...
Միայն այդ դէպքում կարելի կը լինէր շատ և շատ
չարիքների առաջն առնել. իսկ կուրծք ծածկելով, աշխա-
տելով գիմնազիստից ծածկել թղթի վրայ գրուած այն,
ինչ նրան շատ լաւ յայտնի է կեանքից, և կարծել թէ
հէնց դա է իսկական բարոյական դաստիարակու-
թիւնը, — դա նշանակում է իր քթի ծայրից դէնն ուրիշ
ոչինչ չը ճանաչել և չը տեսնել...

Իսկ մենք առանց ձեր թոյլտուութեան կը կարդանք
„Въ туманѣ“-ի նման գրուածքները և կ'աշխատենք
նրանցից ստանալ այն, ինչ դուք, հասակաւորներդ, մեզ
պիտի տայիք, բայց կարճամտօրէն չէք ուզում և չէք
տալիս...

Փետրուարի 9-ին.

Դպրոցում այսօր գրական-երաժշտական առաւօտ էր:

Երաժշտական մասը տշակերտ-մասնակցողներին ապշեցուցիչ տեխնիկայով և համարձակ խաղով, խաղի մեղմութեամբ և անարատութեամբ մեծ զուարճաթիւն պատճառեց ինձ, մի աւելօրդ անգամ ապրել տուեց ինձ ոչ-իրական կեանքով:

Սակայն աւելի խորը տպաւորութիւն և յուզմունք պատճառեց ինձ մեր ուսուցչի կարգացած Մարկ-Տվենի մի փգքրիկ պատմութեամբ, որը չունենալով մի առանձին գեղարուեստական արժէք, մտքի, գաղափարի կողմից շատ գեղեցիկ է և տպաւորիչ...

Ամերիկայի մի ժամանակ ծաղկող գործարանական քաղաքներից մէկում, որի տխուր հետքերը միայն ա-սում են անցորդին, որ եռացել է այստեղ մի ժամանակ կեանքը,—ապրում է մենակ մի հարուստ մարդ... 19 տարի է, որ նա այս անապատում մենակ ապրում է... 19 տարի առաջ նա կօրցրեց իր կնոջ, որին անսահման խանդավառ սիրով սիրում և պաշտում էր նա... Մի անգամ վերջինս գնաց իր ծնողների մօտ և էլ յետ չե-կաւ. անյայտ չարագործները ճանապարհին վերադար-ձի ժամանակ նրան սպանել էին...

Խեղճ ամուսինը կնոջից նամակ էր ստացել, որով վերջինս հաղորդում էր, որ շաքաթ օրը երեկոյեան ան-պատճառ տանը կը լինի... Որպիսի անհամբերութեամբ նա սպասում էր իր սիրեցեալ կնոջ... Եկաւ շաքաթը, եղաւ երեկոյեան ժամի 9-ը, և նա իր հրեշտակին տես-նելու տեղ՝ իմացաւ նրա սպանութեան դաժան լու-րը... Այդ լուրը անջնջելի հետք թողեց նրա վրայ... Այդ հետքը նրան հնարաւորութիւն է տուել և տա-լիս է դեռ հաւատալ, որ ոչինչ սպանութիւն չէ գոր-ծուած, որ կինը դեռ կենդանի է և շուտով կը վերա-

դառնայ, և ամեն տարի կնոջ սպանութեան տարեգար-
ձի օրը նա սրտատրոփ սպասում է իր կնոջ դալուատը...
Ամբողջ տարին նա միայն այդ յոյսով և հաւատով է
ապրում... Հաւատը և յոյսն են միայն խեղճին կեանք
ներշնչում, ապրել տալիս... Եւ նա շարունակում է ապ-
րել և հաւատալ: Քանի կայ այդ հաւատը, քանի կայ
այդ սէրը, նա կը սպասի և կ'ապրի. մեռաւ այդ հաւա-
տը, մեռած է և նա...

«Հաւատում ես, որ կայ Աստուած», հարցնում է «На
днѣ պիէսում Պեպելը Լուկային: «Եթէ հաւատում ես—
կայ, եթէ չես հաւատում—չը կայ... Ի՞նչ բանի որ հաւա-
տում ես, կայ», պատասխանում է Լուկան, կեանքի այդ
հմուտ փրկիսովան:

«...Честь безумцу тому, кто на челове-
ство навѣстъ сонъ золотой!»—ահա Լուկայի փրկի-
սովայութեան միտքը...

Ի՞նչ ես ընկել ճշմարտութեան յետեւից, դուցէ նա
փուշ է քեզ համար», ասում է նա, ուղենալով հասկա-
ցընել՝ թէ ճշմարտութիւնը չի կարող լինել մարդու
կեանքի յենակէտը, այլ միմիայն յոյսը և հաւատը կա-
րող են այդ դերը կատարել. սրանք են նրա գոյութեան
սիւները... Ճշմարտութիւնը ընդունակ է ոչնչութիւն
ստեղծել, իսկ ոչնչութիւնը մարդու համար մահ է...

«Մարդն է միակ ճշմարտութիւնը», ասում է Լու-
կան. «ամեն բան նրանումն է, ամեն ինչ նրա համար
է. ուրեմն ինչո՞ւ յանուն ինչ-որ անյայտ ճշմարտութեան
զրկել նրան հաւատից և յոյսից: Ոչ. մարդու համար կարելի
է և անհնար է չ'օգտուել և ստով, որովհետեւ կայ սուտ
մխիթարական և կայ սուտ հաշտեցնող. սուտը արդա-
րացնում է այն ծանրութիւնը, որը ճիւղել է բանուորի ձեռ-
քը... Ես գիտեմ, ի՞նչ բան է սուտը... Ո՛վ հոգով թոյլ
է, ո՛վ ապրում է ուրիշի հիւթերով... նրան սուտը ան-
հրաժեշտ է... Մէկին նա պահում-պաշտպանում է, միւ-
սը նրանով է ծածկւում... Իսկ ով իր գլխի տէրն է...

ով անկախ է և չի ուտում ուրիշինը... նրա ինչին է պէտք սուտը:

Սուտը ստրուկների և տէրերի կրօնն է... Ճշմարտութիւնը ազատ մարդու Աստուածն է...

Այո, հով հոգով թոյլ է, հով թշուառութիւնից, դժոխային տանջանքներից ջուլ ոչինչ չէ տեսել կեանքում, հով մի կտոր հացի համար ռօր ու արեւ չի տեսնում, նրան պէտք է սուտը և այն, ինչ ստով և ստի վերայ է հիմնուած, հաւատը և յոյսը—աւելի լաւ վիճակի, երջանիկ օրուայ հաւատը և յոյսը. սա մխիթարական սուտն է, թոյլերի, թշուառների, ստրուկների սուտը...

Բայց ահա և հաշտեցնող սուտը, կեանքից սիրուած զաւակների, տէրերի, երջանիկների սուտը... Սուտը նրանց թոյլ է տալիս զանազան չինժու արդարացումներով և պատճառաբանութիւններով քնեցնել իրանց խիղճը միլլիոնաւոր մարդկանց դժբաղդութեան վրայ հիմնուած անձնական երջանկութեան վերաբերմամբ. սուտը հաշտեցնում է այդ բաղդաւորների բարոյական էութիւնը բանուորի չարքաշ և դժոխային վիճակի հետ...

Երկու դէպքում էլ մարդկանց անհրաժեշտ է սուտը... Ձը լինէր այդ սուտը, և մարդը նոյն սոցիալական պայմաններում դժուար թէ կարողանար ապրել... Քանի որ կան ստրուկներ և տէրեր, քանի որ մարդու անհատականութեան, ազատութեան համար տեղ չը կայ երկրի վրայ,—սուտը միշտ կը թագաւորէ...

Եթէ այդ այդպէս է, ինչու զրկել մարդուն այդ ստից և նրանով գոյութիւն ունեցող յոյսից և հաւատից. չէ որ միայն սրանք են նրա համար կեանքը տանելի դարձնում...

Ձրկել մարդուն հաւատից և յոյսից՝ նշանակում է գործել գողութիւններից, թալանի տեսակներից ամենամեծը և ամենաանխիղճը... Այո, պէտք է յարգել մարդուն և այն ամենը, ինչ ստեղծել են նրա խելքը, նրա ձեռները... մարդը լաւ բանի համար է ստեղծուած...

Ինչ փոյթ, որ չը կայ յոյսի և հաւատի առարկան,

որ այդ բոլորը սուտ է. դու միայն հաւատա՛, և քեզ համար գոյութիւն կ'ունենայ այն, ինչին որ դու հաւատում ես. քո ի՛նչ գործն է օբյեկտիւտ ճշմարտութիւնը... Բաւական է, որ քեզ համար, քո գլխում, քո սրտում գոյութիւն ունենայ քո սեփական ճշմարտութիւնը, քո հաւատի և յոյսի առարկան...

Մարդն է գերագոյն ճշմարտութիւնը...

Փետրուարի 21-ին.

Երևակայութիւն, լիրիզմ, ֆրազիստութիւն, — այս երեք խօսքերով կարելի է բնորոշել մեր աշակերտական շարադրութիւնները, որոնցից մէկը մենք գրեցինք անցեալ օրը, և որի համար ես լաւ թւանշան ստացայ... Այն գործը, որ մեզ առաջարկուած էր ինձ, ծանօթ չէր. ինչ անէի. ստիպուած էի գիմել էլի «մուսայիա», որը այսպիսի կրիտիկական դրութիւնից միշտ կարողանում է փառաւոր կերպով հանել ինձ... Եւ ես զոռ տուի այդ փրկարար «մուսայիա», որը թոյլ է տալիս մեզ գրել այնպիսի հարցերի մասին, որոնց մասին շատ քիչ բան գիտենք, որոնց գրելու համար ոչ ժամեր, այլ օրեր են պէտք... Գրեցէք, գրեցէք, ասում են մեզ... և մենք՝ գլուխներս կախած՝ գրում ենք... Փոյթ չէ՝ թէ փաստերի տեղ կը լինին փքուն ֆրազներ, փոյթ չէ՝ թէ տրամաբանական հետեւողականութեան տեղ կը լինի մի անհասկանալի խառնաշփոթութիւն... փոյթ չէ՝ թէ շարադրութեան միտքը հասկանալու համար պէտք է իրան շարադրողին գիմել և բացատրութիւններ պահանջել նրանից, երբ շատ անգամ վերջինս ինքն էլ չի հասկանում, ինչ է գրել... Այս բոլորը դատարկ բաներ են. կան գեղեցիկ, նախշուն ֆրազներ. այսքանը արդէն բաւական է...

Ֆրանզներ, ալֆա և օմեգա կազմող ֆրանզների
գիւթիչ աշխարհ...

Եպրիլի 17-ին.

Երեկ Գրիգորից նամակ ստացայ. Գրիգորն է գու-
ցէ իմ միակ մտերիմ ընկերը, որը հասկանում է ինձ.
Ես էլ նրան շատ լու եմ հասկանում—նա ինձանից մե-
նակ է, նա ինձանից որը է: Ես սիրում եմ նրա ան-
կեղծ և ազնիւ բնաւորութիւնը. ես սիրում եմ նրա մը-
տախոհ և լուրջ դէմքը... Նրա նամակները միշտ յուզում
են ինձ, միշտ մի առանձին հոգեկան հաճոյք են պատ-
ճառում:

Ահա թէ նա ինչ է գրում:

Սիրելի Արմենակ!

Էլի ուշ եմ պատասխանում քո նամակին, էլի նոյն ծուլութիւնը,
էլի նոյն ժամանակը, ժամանակը!!!...

Ինչ արած, երեւի այդ է՝ անողորմ ճակատագրի կամքը: Ո՛վ կարող
է դիմադրել նրան. չէ որ ինքը, Մեծ Զեւէսը, աստուածների եւ մարդ-
կանց հայրը, պիտի ենթարկուէր այդ անիրաւ եւ անխիղճ ճակատագրի
քմահաճոյքին...

Լուռ էի, այո, բայց չը կարծես թէ քնած էի, հանգիստ էի... Իմ
լուռութեան ընթացքում ա՛յնքան բան կար յուզիլու, տանջիլու համար...

Ո՛ր ես սլողպատի պէս ամուր, պղնձի պէս զիւ ձայն ունեցող,
նետի պէս անշեղ, ուր ես կրակոտ, շանթահար դու խօսք, որպէսզի քո
ոյժի զօրութեամբ կարողանամ հասկանալի դառնալ ընկերոջս, կարողա-
նամ իմ զգացածի գոնէ մի ստուերը ներկայացնել իմ մտերմին...

«Увы! онъ счастья не ищетъ
И не отъ счастья бѣжитъ!
Подъ нимъ струя, свѣтлѣй лазури,
Надъ нимъ лучъ солнца золотой!
А онъ, мятежный, проситъ бури,
Какъ-будто въ буряхъ есть покой!»

Արտայայտութեան ճրպիսի ոյժ, կորույ, մտքի եւ զգացմունքի ո՛ր-
պիսի խորութիւն եւ լայնութիւն...

«А онъ, мятежный, просить бури...»—Այո, ես փոթորիկ
եմ միայն փնտրում, եւ փոթորիկների ու անվերջ կասկածանքների մէջ
պիտի գտնեմ իմ հանգիստը, իմ երջանկութիւնը...

Կամ Աստծուն, կամ Մամոնային, ասաց Տոլստոյը...

Ես ընտրեցի առաջինը. սա է ազնիւ եւ վեհ ճանապարհը. բայց
փոթորիկների, յուզմունքների, կասկածանքների եւ կուռ միջից է զնու-
այդ կախարդող ճանապարհը...

Ձը կարծես, սիրելիս, որ ես խօսում եմ այն կասկածի մասին, որի
համաձայն ճշմարտութիւնը գտնել անհնար է, ուստի եւ պէտք է ձեռները
ծալիլ եւ նստել, ինչպէս ռուսներն են ասում «у порога хижины
смотреть на багряное море...» Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ. իմ կաս-
կածը Գեկարտի կասկածն է, կասկած-մետոդը, ճշմարտութիւնը իմանա-
լու միակ եւ ուղիղ ճանապարհը: Այդ ճանապարհի մասին ես էլ կ'ասեմ
այն, ինչ ասել է Կանտեմիրը բանաստեղծութեան մասին.

«Всѣхъ непріятнѣй тотъ, что босы проклали
Девять сестеръ. Многіе на немъ силу потеряли,
Не дошедъ; нужно на немъ потѣтъ и томиться!»

«... И дорогой свободной иди, куда влечетъ тебя
свободный духъ...» եւ այդ ազատ, անյադ դանաիդների տակաւի
պէս անյատակ, ոգին է, որ ինձ քաշում, հանգիստ չի տալիս...

Երբ պրոֆ. Գրոտի «Լոր փիլիսոփայութեան պատմութեան ամենա-
նըշանաւոր մոմենտներն» էի կարդում, ամբողջ գիշերներով ես քուն չէի
կարող լինել... Ճշմարտութիւնը իմանալու հնարաւորութիւնը եւ այն միտ-
քը, որ նա կարեւոր է մարդու համար, որ անպատճառ պէտք է նրան ծա-
ռայեմ, մի ըռպէ անգամ ինձ հանգիստ չէին տալիս եւ ծայրայեղ ու սար-
սափելի եզրակացութիւնների հասցնում ինձ...

Ինչպէս մի ոճրագործ բանտի մէջ պապականութիւնը եւ տանջւում է իր
խղճի անողորմ խայթոցներից, նոյնպէս եւ ինձ՝ իմ երեւակայութեան մէջ
պատկերացող մեծ փիլիսոփաների դէմքերը յուզում, ճնշում էին կուրծ-
քըս... Ես օդի պակասութիւնից խեղդւում էի, շարժուել չէի կարող, ասես
ոտքերս եւ ձեռներս կապուած լինէին... եւ օդ էի ուզում, ազատութիւն
էի հայցում...

Մինտի «Տրամաբանութիւնը», Բելինսկին Խնչեր ասացին ինձ...
Օ, տօթ է... Ես սարսափում եմ, ես ինձ կորցնում եմ...

Անձայր եւ անյատակ ուկրաինոսի ալիքների մէջ խեղդող
մարդու նման ես խլում ու պինդ բռնում եմ ձեռս ընկած ամեն մի
տաշեղը... աւա՛ղ. կատաղի ալիքների նորանոր հոսանքները վիթխարի

ոյժերով զարկւում, ջարդւում են ինձ վրայ. եւ իրանց փրփրացող փշրանքների մէջ ինձ քաշում աւելի ներս, խորը, անդունդը...

Օ, բաւական է, բաւական է, որքան քեզ յուզեցի իմ ծանձրալի տողերով, իմ լացով ու կոծով...

Այժմ ես մի քիչ հանգիստ եմ, որ դու մասամբ կը բաժանես իմ սիրտը այրող, մի հոգին մաշող, կրծող վէրքերը...

Մի մոռանայ քո որբ ընկերոջ. շուտ-շուտ գրիր...

Զո Դրիգոր:

Մի քանի օր անց՝ ստացայ դարձեալ մի նամակ.

Սիրելի Արմենակ!

Ձը նայելով, որ քեզանից նամակիս պատասխանը դեռ չեմ ստացել, բայց զգում եմ մի այնպիսի անյաղժելի պահանջ արտայայտելու սիրտս մաշող մտքերը, որ գրիչը ձեռքիցս չեմ ուզում վայր դնել, ուզում եմ գրել եւ գրել... Ի՞նչ կարելի է համեմատել այն թեթեւութեան հետ, որ ես ըզրում եմ իմ սրտինը թղթին կամ մտերմիս յանձնելիս...

Այո, ապրել նշանակում է զարգանալ, առաջ գնալ, շարժուել, իր մտածող «եսը» արտայայտել...

Մեր հոգու գործունէութեան զխաւոր զսպանակն է՝ ձգտում դէպի անվերջը, անսահմանը... Այնտեղ, ուր չը կայ այդ ձգտումը, չը կայ եւ կեանք. իսկ ուր չը կայ կեանք, շարժում, զարգացում, պրոգրեսս,—այնտեղ եւ չը կայ ինքը «մարդը»...

«Երանի այն մարդուն», ասում է Բելլինսկին, «որ՝ ոչ իբրեւ անհոգ ու անզորձ դիտող նայում է աղմուկով ընթացող կեանքի այս ովկիանոսին. ով տեսնում է նրա մէջ ոչ նաւերի միայն կտորտանքները, կատաղի փրփրացող ալիքները եւ մռայլ՝ կայծակի շանթերով միայն լուսաւորուող դիշերը. ով նրա մէջ տեսնում է ոչ յուսահատութեան միայն ճիչերը եւ կործանման աղաղակները,—այլ ով չի կորցնում այդտեղ իր աջից ուղեցոյց աստղը, որը կռւի եւ ձգտումների նպատակն է ցոյց տալիս. ով չի մընում խուլ դէպի լոյսի ծայրը. մարտնչիւր եւ մոռիր, եթէ այդ հարկաւոր է,—երջանկութիւնը քո առաջն է, եւ եթէ ոչ դու, քո եղբայրները կը վայելին նրան եւ կը փառաբանեն Աստծուն, նրա ճշմարտութեան ոյժը»:

«Երանի նրան, ով՝ չը բաւականանալով ներկայ իրականութեամբ, իր սրտում աւելի լաւ կացութեան իդէալն է պահում, ապրում եւ շնչում է մի մտքով՝ նպաստել իդէալի իրականացման երկրի վրայ՝ բնութեան տուած ոյժերի համեմատ. ով վաղ առաւօտ եւ՝ սրով, եւ՝ խօսքով, եւ՝ բա-

հով, եւ՝ աւելով—նայելով, որն է նրա ոյժերին համապատասխանում, դուրս է գալիս ընդհանուր աշխատանքի համար. ով գալիս է իր եղբայրների մօտ ոչ ուրախութեան միայն խնջոյքին, այլ եւ լաց ու կոծին ներկայ լինելու... ։

«Երանի նրան, ով՝ երջանկութեան ջերմ ծարաւով տարուած՝ ընկնում է «կատարելագործման» սուրբ գործի կուռ ժամանակ ոյժի հանգրտացնող գիրկը, այն ոյժի, որը նրան կանչել էր դէպի կեանքի գործը, եւ սրբազան հիացմունքի մէջ բացազանչում է. «Ամեն բան—քեզ եւ քեզ համար, իսկ իմ ամենամեծ վարձը—սուրբ եղիցի անուն քո, եկեացէ արքայութիւն քո!» ։

Այս մի քանի տողերում բանաստեղծը կարողացել է արտայայտել այնքան, որքան մի ուրիշը հազիւ հազ զուցէ կարողանար արտայայտել հարիւրաւոր երեսների վրայ. այս տողերում բանաստեղծը իր գրչի ամենակարող զօրութեամբ ընդգծել է մարդու կեանքի եւ գործունէութեան ամբողջ ծրագիրը... ։

Առանց աւելորդ խօսքերի, առանց նախշուն բառերի կրկններ եւ մենք. «Ամեն բան—քեզ, ճշմարտութիւն. իսկ մեր ամենամեծ վարձը—սուրբ եղիցի անուն քո, եկեացէ արքայութիւն քո!» ։

«Ուրեմն հոգ չը տանէք,» ասաց մարդկութեան Մեծ Ուսուցիչը, «եւ չ՝ասէք՝ ինչ ուտենք, կամ ինչ խմենք, ինչ հագնենք. որովհետեւ այդ բոլորը փնտրում են եւ հեթանոսները, եւ որովհետեւ ձեր երկնային հայրը գիտէ, որ դուք կարօտ էք այդ բոլորին. փնտրեցէք ամենից առաջ Աստծու արքայութիւնը եւ նրա ճշմարտութիւնը, իսկ մնացած բոլորը կը լինի ինքնըստինքեան» ։

Ահա ամենամեծ Մարդու աստուածային խօսքերը! Ահա կեանքի ճշմարիտ իմաստը, ահա մարդու կեանքի նպատակը!

Ճշմարտութիւնը, միմիայն ճշմարտութիւնը մեզ պիտի քաջէ առաջ՝ կեանքի փոթորկայոյզ ովկիանոսի մէջ փայլող ուղեցոյց աստղի նման... ։

Անհամբեր նամակիդ սպասող՝

Քո՛ հոգով մօտ, բայց տարածութեամբ հեռու ընկեր՝ Գրիգոր.

Յ. Գ. Գիմնազիական պարապմունքներիս մասին ոչինչ չեմ գրում, որովհետեւ դպրոցական տարիներին, ժամերիս մասին մտածելը միշտ իմ արիւնն է պղտորում. ամբողջ տասը տարի գիմնազիան ծծել է իմ ամենալաւ հիւթերը, ամբողջ տասը տարի նրա ընծիմը դամոկլեան սրի պէս կանգնած է եղել իմ գլխի վրայ եւ չէ թողել ինձ մի ազատ քայլ անել... ։

Նոյնը.

Այդ նամակներին եւ պատասխանեցի հետեւեալ գրութեամբ.

Սիրելի Գրիգոր!

Ներիր ինձ, որ քիչ ուշացրի նամակս: Քո վերջին երկու նամակներն էլ իր ժամանակին ստացայ: Քեզ հետաքրքրող և յուզող հարցերը նոյնքան ուշադրաւ և սիրելի են ինձ համար:

Նամակներիդ մէջ դու այնքան բան ես ասել, որ ինձ փնտում է միայն իմ ուշադրութիւնը դարձնել մի կարևոր հարցի վրայ միայն, որը դու անորոշ ես թողել և համարեա մոռացութեան տուել... Ահա հէնց այդ հարցն է, որ իմ աչքում ահագին կարևորութիւն ունի, և որը ես կ'աշխատեմ նամակիս մէջ պարզել...

Քո վերջին նամակների հիմնական, ղեկավարող միտքն է ճշմարտութեանն ծառայելը. իսկ ճշմարտութիւնը, ասում ես դու, բոլորիս համար մէկ է, ուստի և նա, ով ճշմարտութեան է ծառայում, կոսմոպոլիտ է:

Աւելորդ կը լինէր վիճել այն բանի դէմ, որ օբսոլիտ ճշմարտութիւնն է մարդու միակ փրկութիւնը, և ճշմարտութիւնը պէտք է լինի մեր ուղեցոյց աստղը... Չը մոռանանք միայն մի բան, որ մարդն է միակ ճշմարտութիւնը, գերագոյն ճշմարտութիւնը, և նրա բարօրութիւնն է մեր ամենաառաջի և ամենավերջի գործը և նպատակը...

Բայց եթէ մենք կանգ առնենք այս գեղեցիկ խօսքերի վրայ, եթէ բաւականանանք լոկ այս չքնաղ ձգտումներով և մեզ երբէք հարց չը տանք՝ թէ ինչպէս, ինչ ճանապարհով, ինչ միջոցներով մենք կարող ենք ծառայել այդ գերագոյն նպատակին, մարդ-ճշմարտութեանը, — մենք դժուար թէ մի մաղաչափ անգամ ծառայած լինենք երբեիցէ այդ վեհ դաղափարին...

Մենք պէտք է մտածենք, արդեօք ամեն մի անհատ, ամեն մի ազգ հնարաւութիւն ունի՞ գնալու մի ընդհանուր ճանապարհով այդ իդէալին հասնելու համար:

Թողնենք անհատին մի կողմ, խօսենք աւելի խոշոր միաւորի, ազգի մասին:

Իւրաքանչիւր ազգ պէսպէս պատմական, տեղագրական, ցեղական տարբեր հանգամանքների շնորհիւ դրուած է առանձին և տարբեր պայմանների և դրուութեան մէջ:

Աւելորդ է ասել, որ բոլոր ազգերն էլ, ինչպէս և անհատները, զգում են մեծ կամ փոքր չափով ճշմարտութեան ծարաւը, և ճշմարտութիւնը բոլորի համար էլ նոյնն է, ինչ որ «մայրը իր զաւակի համար», ինչպէս ասում է Գորկիյի Լուկան: Բայց բանը հէնց նրանումն է, որ այդ ընդհանուր ծարաւը յագեցնելու համար ամեն մի ազգ ունի իր պատմական միջոցները, որոնց թուումն է և ազգի լեզուն:

Շատ էլ հեռու չեմ լինի ճշմարտութիւնից, եթէ ասեմ, որ ազգի լեզուն ամենակարեւոր միջոցն է «կատարելագործման» իդէալին հասնելու սուրբ գործում: Լեզուի մէջ է դրուած նրա ամբողջ հոգեբանութիւնը, նրա մէջ են ամփոփուած նրա կուլտուրական՝ կամ աւելի ճիշտը՝ հոգեկան կեանքի բոլոր երևոյթները, նրա յումորը, նրա ուրախութիւնը և թախիծը, մի խօսքով՝ դարերով մշակուող ժողովրդի մտքի բոլոր արտայայտութիւնները: Լեզուն է մեր միակ գանձը, կենդանի գանձը, որից մենք շատ բան ունենք սպասելու և ստանալու. նա է մեր աչքի լոյսը, և նրա համար մենք ոչինչ չը պիտի խնայենք, որովհետեւ եթէ կայ մի միջոց՝ դարերով ճնշուած, խոր խաւարի մէջ խարխաւող մի ազգ կուլտուրայի բարեքներին մասնակից անելու—դա մեր լեզուն է, և նրանից դուրս մեզ համար չը կայ փրկութիւն:

Ահա ինչու մենք պիտի սիրենք, անչափ սիրենք մեր մայրենի լեզուն... Ախ, եթէ գիտենայիր ճրքան է սիրտս ցաւում, երբ տեսնում եմ շուրջս հայ երիտասարդներ, կրթուած երիտասարդներ, որոնք բոլորովին զուրկ են մայրենի լեզուի փայփայանքներից, նրա հաշտեցնող, մխիթարող և բուժիչ զօրութիւնից և հմայ-

քից, որոնց մասին էր գրում Տուրգենևը իր հրաշալի խօսքերը.

«Կասկածանքների, ծանր մտածմունքների օրերին իմ հայրենիքի վիճակի մասին—դժուր է իմ միակ նեցուկը և ապաւէնը, հիմա մեծ, ճշմարիտ և ազատ ուղև լեզու! Ձը լինելի դու, ինչպէս չը յուսահատուէի, տեսնելով այն բոլորը, ինչ որ կատարւում է մեր տանը»...

Ապրելով հայրենիք հեռու, օտարութեան մէջ, Տուրգենևը, այս՝ հոգով և արիւնով անարատ եւրոպացին, իր միակ մխիթարութիւնը և յոյսը գտնում է իր մայրենի լեզուի մէջ, որի ամեն մի քաղցր հնչիւնը, ամեն մի դիւթիչ խօսքը յիշեցնում են նրան և պատկերացնում նրա առաջ մայրենի ազգը՝ իր ոչ-ուրախ անցեալով և մեծ ապագայով...

Մեղանում, հայ գիմնազիստների շրջանում, այնքան է արմատացել արհամարհական՝ կամ ամենաքիչը անտարբեր վերաբերմունքը դէպի մայրենի լեզուն, որ հիմա մեծամասնութեան տրամադրութեան հակառակ՝ աշխատում է սովորել և գիտենալ նրան այնպէս, ինչպէս պէտք է, հիմա մայրենի լեզուին նայում է այլ կերպ և նրա դատն է պաշտպանում ընկերների շրջանում, հռչակւում է գիմնազիստների մօտ իբրև մի «թթու պատրիոտ»... Բայց, ասա խնդրեմ, միթէ չի կարելի գիտենալ իր լեզուն, հետաքրքրուել մայրենի գրականութեամբ և լինել կոսմոպոլիտ այն մտքով, ինչպէս դուես հասկանում այդ խօսքը...

Եթէ մենք հետևողական լինենք և տրամաբանօրէն դատենք, անշուշտ Սեկրատէսին էլ, Քրիստոսին էլ թթու ազդասէրների շարքը պիտի դասենք, որովհետև սրանք մայրենի լեզուով են քարոզել...

Այո, կոսմոպոլիտիզմը չի կարող և չի բացասում մայրենի լեզուն և նրա կուլտուրական դերը...

Ես համոզուած եմ, որ դու նոյնքան սիրում ես մեր լեզուն, որքան և ես. համոզուած եմ, որ համաձայն ես ինձ հետ այն խօսքերի և մտքերի նկատմամբ, որ ես յայտնեցի մայրենի լեզուի մասին...

Ես համոզուած եմ նոյնպէս, որ միմիայն անխիղճ, անսիրտ մարդիկ են, որ իրանց հոգու ամբողջ դատարկութիւնը և փոքրութիւնը ծածկելով զկոսմոպոլիտիզմի՝ վեհ անուան տակ և նրան մի տեսակ ցուցանակ կամ վահան շինելով, շատ և շատ տխմարների, դիւրահաւատների միամիտ գլուխները մոլորեցնում են՝ իրանց անձնական շահերը աւելի ճարպիկ կերպով պաշտպանելու համար... և միմիայն այդպիսի՝ ոչ մի սրբութիւն չը ճանաչող մարդիկ են, որ հրաժարւում են իրանց լեզուից, այդ կարևորագոյն գործօնից՝ մարդկային մտքի արտայայտութեան և փոխանակութեան համար...

Եթէ ինձ այս իմ համոզմունքի համար կ'անուանեն թթու աղբասէր, կամ լոկ աղբասէր, կամ կոսմոպոլիտ, գիտցիր, որ այդ ինձ համար ոչինչ նշանակութիւն չունի. չէ որ բառի, խօսքի մէջը չէ, սիրելիս, իսկութիւնը, գործը, այլ նրանում՝ թէ ինչ է հասկանում մարդ այդ բառի շրջանակի մէջ...

Բայց թողնենք!

Քննութիւնները արդէն մեր քթի տակ են. շուտով կը վերջացնենք մեր բոլոր հաշիւները գիմնադիայի հետ։ Առջեւում մեզ սպասում է ուսանողական կեանքը՝ իր փոթորիկներով, իր անհոգ և հոգսերով լի կողմերով...

Այո, թողնում ենք գիմնադիան... մենք գիտենք ինչ ենք թողնում մեր յետեւում, բայց չը գիտենք ինչ է սրբաստում մեզ այն մութ հեռում, որ անվերջ յոյսերի, դեղեցիկ յոյսերի հետ և՛ երկիւղ է ներշնչում ինձ...

Ո՛րքան բան կայ գրելու, արտայայտելու, բայց նամակի միջոցով միթէ հնարաւոր է բաւարարութիւն տալ մեր պահանջներին, միթէ ամեն բան կարելի է հաւատալ նամակին... Աստուած տայ, ամառս կը տեսնուենք

միմեանց հետ, այն ժամանակ մեր էլ ինչին է պէտք նամակը...

Քո ընկեր Արմենակ.

Ապրիլի 28-ին.

Վերջնական քննութիւններէս եմ պատրաստուում։ Երբէք դուցէ այնքան և՛ ֆիզիկական, և՛ հոգեկան ոյժ չեմ զգացել իմ մէջ, որքան այժմ։... Թւում է՝ թէ քննութիւններէս տեղ անառիկ բերդեր լինէին իմ առաջ, ես կը տիրէի նրանց, սարեր լինէին իմ առաջ, ես կը գլորէի նրանց...

Ազատութեանս հեռանկարը յաղթում է բոլոր խոչընդոտները...

Բացօդեայ պարապմունքներս, թարմ օդը աւելի ևս ուժեղացնում են իմ եռանդը և կազդուրում ձմեռուայ՝ սենեակի փակ կեանքից և գիմնազիական թանձր մթնոլորտից թուլացած ներվերս...

Մայիսի 20-ին.

Քննութիւններէս մեծ մասը անցաւ. մնացին մի երկու թեթեւ առարկաներ։

Պատրաստում եմ ամբողջ դասագրքեր, շատ անգամ նոյնիսկ աւել, քան պէտք է, և նրա համար միայն, որ մի երկու տող թարգմանեմ... Ես լրջօրէն եմ վերաբերում քննութիւններէս, իսկ դուրս է գալիս, որ նրանք միայն հանաք, ձեականութիւն են...

Ուրեմն արժէ խօսել նրանց մասին. ի՞նչ արած, մենք էլ նրանց հետ Ֆամուսովի պէս կը վարուենք. „Подписано, такъ и съ плечъ долой!..“

Մայիսի 27-ին.

Ազատ եմ արդէն, սակայն դեռ չեմ կարողացել ընտելանալ այդ մաքերի հետ: Տէր Աստուած, որպիսի անհամբերութեամբ էի սպասում այն օրին, երբ հնարաւորութիւն կ'ունենամ բոլորովին հաշիւներս մաքրել գլխաւորի հետ: Եկաւ այդ օրը. նոր, ազատ քաղաքացու զգեստով ես դուրս եկայ փողոց, նոր միայն ըզգացի, որ մի ինչ-որ շատ սիրելի և սրտիս նուիրական բան աշակերտական զգեստիս հետ կորաւ ինձ համար յաւիտեան...

ՊԱՆԴՈՒԽՏ